KRÁLOVNY 5. DYNASTIE

Jaromír Krejčí, Renata Landgráfová

Díky českým výzkumům v Abúsíru je bezesporu nejznámější královnou 5. dynastie Chentkaus II. Nebyla však jedinou královskou manželkou tohoto období. Hmotné i písemné prameny nás informují o několika dalších královnách, jejichž společenské postavení se odráží v architektuře jejich hrobek, ale i v podobě jejich titulatury. Hrobky těchto královen se často stávaly cílem zlodějů kamene, kteří se tak „zasloužili" o zničení mnoha důležitých svědectví o jejich životě. Proto při zkoumání této problematiky často narážíme na nedostatek pramenů. Mnohé z těchto královen známe jen podle jména nebo na základě pouhých fragmentů soch nebo výzdoby hrobek.

Do nedávné doby stály ženy, a to i ženy královského původu, stranou zájmu egyptologů. Archeologické odkryvné práce provedené v druhé polovině 20. století přinesly právě pro královny 5. dynastie mnoho nových dokladů, které pomohly zpřesnit naši představu o jejich životě a roli, kterou hrály ve staroegyptské společnosti. Vyplývá z nich, že panovník v této době mohl mít více manželek, není však jisté, zda zároveň či postupně. Víme také, že královské manželky a zejména matky panovníků nebyly pouhými objekty historických dějů, ale že do nich mohly někdy i významným způsobem zasahovat.

Královna Neferhetepes

Manželkou prvního panovníka 5. dynastie Veserkafa byla královna Neferhetepes. Její hrobka ve tvaru pyramidy leží na jih od ohradní zdi Veserkafova pohřebního komplexu v Sakkáře[1]. Tento komplex byl v minulosti rozsáhle poničen a výjimkou není ani královnina pyramida a stavby, které dotvářely její hrobový komplex. Dnes je zde možné vidět jen ruiny jádra pyramidy s jámou pro pohřební komoru a nepatrné zbytky zádušního chrámu, který byl v komplexu hlavním královniným kultovním prostorem (viz obr. 1). Původně měla Neferhetepesina pyramida délku strany 26,15 m (50 egyptských loktů)[2] a sklon stěn úhel cca 52°. Stejně jako tomu bylo

1 Labrousse-Lauer 2002

2 Pyramidové komplexy královen vykazovaly odlišné rysy od pyramidových komplexů panovníků, například mnohem menší rozměry, ale i absenci údolního chrámu, vzestupné cesty a některých dalších staveb a architektonických prvků.

v případě pyramidy Chentkaus II., také její jádro sestávalo ze tří stupňů; na něm bylo obložení, které vytvářelo vlastní, jehlanovitý tvar pyramidy s plochými stěnami. Jádro bylo postaveno z bloků místního, méně kvalitního vápence a obložení pyramidy, stěn jejích vnitřních prostorů a také obložení stěn zádušního chrámu a jednotlivé prvky architektury byly z bloků kvalitního bílého vápence. Právě ten byl hlavním lákadlem pro zloděje kamene,

Obr. 1 Pohled od JV na pyramidový komplex královny Neferhetepes v Sakkáře (foto J. Krejčí).

kteří v Sakkáře, ale i jinde na memfidských pyramidových polích, poměrně jednoduše získávali kvalitní stavební kámen. Sestupná chodba do podzemí Neferhetepesiny pyramidy začínala uprostřed její severní stěny a vedla do předsíně a pohřební komory. Konstrukčně velmi zajímavým detailem je sedlový strop, který obě místnosti měly. Tento typ zastropení podzemních prostorů pyramid byl totiž vyhrazen pouze pro pyramidy panovníků.[3] Zda tento fakt poukazuje na výjimečné postavení Neferhetepes (připomeňme si, že Veserkaf byl prvním panovníkem 5. dynastie a právě toto období je dobou nejrůznějších zmatků dynastického charakteru), je velkou otázkou.

3 V Abúsíru však existuje příklad, že i takovéto pravidlo bylo možné obejít – sedlový strop má totiž i pohřební komora v hrobce vezíra Ptahšepsese, prozkoumané archeologickou expedicí Univerzity Karlovy v Praze. Tento nejvyšší úředník v zemi teoreticky neměl na tento typ konstrukce stropu právo – dále viz Krejčí, 2002.

Před východní stěnou pyramidy stával zádušní chrám, z něhož se však dochovaly pouze nepatrné zbytky. Z nich je zřejmé pouze to, že v chrámu se nacházel dvůr s pilíři, obětní síň s nepravými dveřmi, skladiště a další vedlejší prostory a snad i schodiště na střechu chrámu. Na významné postavení Neferhetepes možná poukazuje, stejně jako v případě Chentkaus II. z Abúsíru, fakt, že její pyramidový komplex měl na východní straně vlastní vchod. Navíc mezi Neferhetepesiným a panovníkovým komplexem pravděpodobně neexistovalo žádné přímé propojení.

Ačkoliv je zádušní chrám královny téměř zcela zničen, dochovala se alespoň nepatrná část jeho reliéfní výzdoby. Častým motivem ve výzdobě chrámu patrně byla procesí personifikovaných zádušních statků[4], jejichž úkolem bylo zajistit královně věčný přísun obětin. Na jednom větším fragmentu výzdoby je scéna, na níž jsou královně přiváděna pouštní zvířata, posledním v řadě je přímorožec[5]. Spodní registr téhož bloku znázorňuje přinášení ptáků v klecích.

V pohřební komoře hrobky hodnostáře Persena v Sakkáře (označované také jako D 45)[6] je doložen nápis: „*Přinášení obětin správci královského paláce Persenovi, převádění chleba* hec, *chleba* pesen (tento chléb se užíval zejména k výrobě piva) *a nápoje* sefet, *pocházejících z chrámu Ptaha, jenž je jižně od své zdi, a (zádušního chrámu?) královské matky Neferhetepes každým dnem na věčnost, aby mu z toho byla dána oběť* …“ Královna je zde zmiňována jako *mut nesut*, „královská matka,“ a zdá se pravděpodobné, že byla matkou Veserkafova následníka Sahurea, jenž je posledním panovníkem, zmiňovaným v této hrobce. Královnino vysoké společenské postavení, které odpovídalo jejímu titulu „královské matky,“ se odráží jak v typu, architektuře a poloze její hrobky, tak ve skutečnosti, že její zádušní chrám byl, jak vyplývá z kontextu Persenova nápisu, samostatně zahrnut do přerozdělovacího systému obětin na egyptských pohřebištích. Na tomto místě je přitom důležité uvést, že zásobování zádušních chrámů egyptských královen Staré říše bylo často spjato s chrámovou administrativou jejich manželů.

Královna Meretnebtej

Tato královna, jejíž hrobku dosud neznáme, byla manželkou krále Sahurea. Na zlomku reliéfu[7] ze Sahureova zádušního chrámu v Abúsíru je zachyce-

---

4 Labrousse-Leclant 2000: 157–158, doc. 272

5 Labrousse-Leclant 2000: doc. 275

6 Mariette 1884: 300

7 Na tomto fragmentu výzdoby chrámu se dochovala se pouze část jednoho znaku *nebtej* (viz Borchardt 1913: Bl. 48). Německý badatel L. Bordchardt četl její jméno jako Neferetchanebtej – avšak výzkumy, které podél vzestupné cesty komplexu provádí Nejvyšší rada pro památky Egypta, přinesly objevy nových bloků, z nichž jasně vyplývá, že královnino jméno znělo Meretnebtej (el-Awady, v tisku).

na část její titulatury: *„Ta, jež vidí Hora a Sutecha, velmi chválená, ta, jež sedí v přítomnosti Hora, královská manželka, jeho milovaná“* spolu s částí jejího jména[8]. Na dalším zlomku je královna znázorněna v objetí (pravděpodobně) svého manžela. Za královnou se dochovaly stopy postav jejích synů[9] a jména dvou z nich je možno vyčíst z doprovodných nápisů: „nejstarším synem královny“ Meretnebtej byl Minův kněz Necerirenre, nejmladším pak „královský syn z jeho těla“ Haremsaf. Z chrámu však známe jména dalších dvou Sahureových synů – Chakarea a Raemancha. Nejstarší syn Necerirenre se však nestal Sahureovým nástupcem na egyptském trůnu. Snad je významná i skutečnost, že na tomto reliéfu jsou synové znázorněni oproti obvyklým zvyklostem od nejmladšího (dole) k nejstaršímu (nahoře). Záhadou zůstává, proč je v Sahureově zádušním chrámu znázorněn budoucí panovník Neferirkare, a to oproti obvyklým zvyklostem, s atributy královské moci a se jménem vepsaným v kartuši a doprovázeným titulem „král Horního a Dolního Egypta.“ Otázkou je, kdo byla Neferirkareova matka. Na tuto otázku může přinést odpověď pouze další výzkum; je ale velmi pravděpodobné, že Neferirkare byl Sahureovým synem.

Královna Chentkaus II. 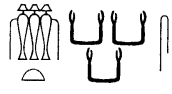

Chentkaus II. byla manželkou krále Neferirkarea a matkou dvou panovníků 5. dynastie, Neferefrea a Niuserrea. Její pyramidový komplex[10] stojí u úpatí jižní stěny pyramidy jejího manžela. Královnin pyramidový komplex se vyvíjel v několika stavebních fázích, vliv na jeho konečnou podobu měla, kromě jiného, i Neferirkareova předčasná smrt. Délku strany pyramidy lze odhadovat kolem 26,25 m (50 egyptských loktů) a výšku cca 17 m (téměř 33 loktů), sklon stěn pyramidy dosahoval 52°. Vstup do podzemí hrobky se nachází, stejně jako tomu je v případě pyramidy Neferhetepesiny, v její severní stěně, přibližně v úrovni pyramidového dvora. Vnitřní prostory byly jednoduché, skládaly se, kromě přístupové chodby, již jen z východo-západně orientované pohřební komory s plochým stropem. Zajímavým detailem je, že přístupová chodba vykazuje odklon od severo-jižního směru k jihovýchodo-severozápadnímu. Tento odklon je přitom typický pro pyramidy králů části 5. dynastie a mohl by být odkazem na zvláštní postavení Chenktaus II. coby regentky, vládnoucí za své nedospělé syny, prince Neferefrea a Niuserrea.

Chentkausin manžel, panovník Neferirkare, zemřel, zdá se náhle, po asi 10 letech vlády. Stejně jako výstavba jeho pyramidového komplexu, po-

8 Borchardt 1913: Bl. 48

9 Viz Verner 1995; Verner 1997a

10 Posener-Kriéger 1995a

kračovala i stavba královnina pyramidového komplexu, a to za jejich synů Neferefrea a především za Niuserrea. Během těchto etap byly dokončeny vnitřní prostory pyramidy a před východní stěnou vyrostl i zádušní chrám. Starší, kamenná část měla ještě nevelké rozměry (30 × 30 loktů, tj. cca 15,5 × 15,5 m). Zato druhá, cihlová fáze představovala již poměrně rozlehlou stavbu (15 × 36 loktů). Vstupovalo se do ní monumentálním portikem s dvojící kamenných pilířů, na něj se od jihu napojovala chodba, do níž ústilo pět skladů. Další vedlejší prostory byly v severovýchodním rohu chrámu. Přechod ke kamenné části tvořila dvojice podlouhlých, severo-jižně orientovaných prostorů. Podlaha západnějšího z nich byla nakloněná a sloužila jako jakási rampa k překonání výškového rozdílu podlah vstupního portiku a kamenné části chrámu. Během vývoje chrámu vznikla v těchto místech zvláštní, esovitě prohnutá rampa, která původní rampu nahradila. Hlavním prostorem kamenné části chrámu byl otevřený dvůr s pilíři, na kterých jsou nápisy zmiňující královnu Chentkaus II. a její tituly (viz dále). V nejzápadnější části chrámu, která těsně sousedila s vlastní pyramidou, se nacházela obětní síň, skladiště a další prostory, které se však kvůli jejich špatnému dochování nepodařilo přesně identifikovat. Během archeologického výzkumu se podařilo také najít doklady toho, že v chrámu fungovalo i schodiště na střešní terasu.

Chentkausin pyramidový komplex v Abúsíru je významný také tím, že zde byla v jeho jihovýchodní části nalezena nejstarší doposud doložená satelitní pyramida v pyramidovém komplexu královny. Satelitní pyramidy do té doby vznikaly pouze u pyramid panovníků. Jejich funkce není zatím badateli plně objasněna. Snad mělo jít o věčný příbytek *ka* zesnulého krále, resp. královny. Objev Chentkausiny satelitní pyramidy tak snad nepřímo odráží rostoucí význam, kterého mohly ženy v rámci královské rodiny v této době nabývat.

O chrámovém provozu však nevypovídá pouze jeho architektura, ale také fragmenty papyrového archivu[10], který tu během svých výzkumů nalezla expedice Univerzity Karlovy. Tento archiv patří, spolu s archivem Neferefreova[11] a Neferirkareova[12] zádušního chrámu, k nejdůležitějším nálezům z prostoru abúsírské nekropole vůbec. Na svitcích papyru totiž egyptští kněží zaznamenávali výsledky kontrol jednotlivých prostorů chrámů, jejich inventáře, zapisovali přinášené obětiny i jména těch, kdo tyto obětiny přinášeli. Archivy také obsahují královské dekrety. Chentkausiny papyry patří také k nejstarším (dochovaným) papyrovým archivům v Egyptě vůbec. V textech archivu existují mj. doklady přítomnosti nejméně 16 Chentkausiných soch v jejím zádušním chrámu. Některé z nich stály ve vykládaných dřevěných skříňkách. Rekonstrukce nápisu z fragmentů faján-

11 Posener-Kriéger, 1995b

12 Posener-Kriéger – de Cenival 1968; Posener-Kriéger 1976

sových výplní, jež kdysi zřejmě zdobily právě jednu z takových skříněk, obsahuje neobvyklou titulaturu královny, jež se opakuje na reliéfech v zádušním chrámu (např. na již zmiňovaných pilířích): „*Matka dvou králů Horního a Dolního Egypta, velmi chválená, paní žezla* hetes*, králova manželka, jeho milovaná, Chentkaus*“, s postavou královny sedící na jednoduchém trůnu a držící v ruce žezlo ve tvaru papyrusového květu (viz obr. 2).

Obr. 2 Rekonstrukce titulatury královny Chentkaus II. z fragmentů fajánsových výplní (R. Landgráfová, J. Malátková).

Titul „matka dvou králů Horního a Dolního Egypta“ je v egyptštině možno číst i jako „král Horního a Dolního Egypta a matka krále Horního a Dolního Egypta“ a vzhledem k mnoha neobvyklým rysům pohřebního komplexu této královny, který přejímá některé prvky královské architektury, a dalším okolnostem její doby nepanovala mezi egyptology dlouho shoda ohledně správného čtení tohoto titulu. Zdá se totiž, že královna skutečně mohla po nějakou dobu vládnout Egyptu jako regentka. Neferirkare totiž zemřel předčasně, aniž se mu podařilo dokončit svůj pohřební komplex, a jeho starší syn a nástupce Neferefre zemřel po necelých dvou letech vlády ve věku kolem osmnácti let. Jméno Chentkaus II. však nikdy nebylo psáno v kartuši a zdá se spíše, že navzdory svému bezesporu neobvykle vysokému postavení byla „matkou dvou králů“ a nikoli „králem“.

Neznámá královna – pyramidový komplex „Lepsius č. 24“ v Abúsíru

Hrobový komplex Chentkaus II. není jediným pyramidovým komplexem královny na abúsírském pohřebišti. Kromě něj tu vyrostla minimálně jedna další taková stavba, a to v jeho jižním sousedství. Komplex, v egyptologii

označovaný jako „Lepsius č. 24“[13], patří dosud neznámé královně[14]. V rámci pyramid královen jde přitom o poměrně velkou stavbu. Její strana totiž měřila 60 loktů (tj. 31,5 m) a sklon stěn dosahoval kolem 57° 50’. Stejně jako tomu bylo v případě Chentkausiny pyramidy, také její jádro se skládalo ze tří stupňů. Vstup do podzemí se i v tomto případě nacházel v ose úpatí její severní stěny. Na přístupovou chodbu v prostoru průsečíku s osou pyramidy navazovala vlastní pohřební komora, která měla plochý strop. I zde „pracovali“ zloději, jak zjistila česká archeologická expedice. Zničili mumii královny, odnesli nebo rozbili součásti pohřební výbavy a v pozdějších obdobích se dokonce jejich následovníci snažili ze zbytků žulového sarkofágu udělat mlýnský kámen(!).[15] Část pohřební výbavy se přesto podařilo české expedici nalézt.

Před východní stěnou pyramidy vyrostl nevelký zádušní chrám postavený z vápencových bloků. Jeho zdivo se dochovalo ve velmi špatném stavu, a tak nemáme představu o podobě většiny jeho vnitřních prostorů. Nejlépe se dochovala severní a severozápadní část s otisky příček mezi místnostmi skladištního charakteru a část obětní kaple. Na základě vyhodnocení archeologické situace je možné předpokládat, že chrám nebyl zcela dokončen, během archeologického výzkumu totiž nebyly nalezeny žádné zbytky reliéfní výzdoby. Na jih od zádušního chrámu, stejně jako v případě komplexu Chentkausina (viz výše), stála satelitní pyramida, jejíž strany měly délku 10 egyptských loktů, tj. 5,25 m.

Určení toho, která z žen – členek královské rodiny – byla majitelkou této hrobky, je velmi diskutabilní. Nelze zcela vyloučit možnost, že vzhledem k blízkosti hrobového komplexu tohoto panovníka šlo o manželku faraona Neferefrea. Pravděpodobnější alternativou však je, že majitelkou pyramidy byla manželka panovníka Niuserrea, hypoteticky královna Reputnub (viz dále). Na stěnách pyramidy se dochovaly stavební značky zaznamenávající jméno vezíra Ptahšepsese, který žil v době Niuserreovy vlády, tento fakt tedy napomáhá datovat tuto stavbu právě do této doby. Vysvětlení, proč by v takovém případě pyramida vznikala tak daleko od panovníkova

---

13 Toto pojmenování je moderní a odkazuje na práci významného pruského badatele Karla Richarda Lepsia, který se v letech 1842–1845 vydal v čele velké expedice studovat a dokumentovat starověké památky památky Egypta a Núbie. Pracoval přitom také na memfidských pyramidových polích. Snažil se, kromě jiného, o jakousi katalogizaci pyramidových hrobek dávných vládců Egypta a jejich manželek, a proto vytvořil seznam těchto staveb. Každé z nich přiřadil jedinečné číslo, které se používá v egyptologii dodnes. Výsledky práce své expedice, shrnul ve svých *Památkách z Egypta a Etiopie* (*Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien* – Lepsius 1849), které dodnes tvoří významný zdroj informací pro badatele zabývající se starověkým Egyptem.

14 K archeologickým výzkumům v pyramidovém komplexu Lepsius č. 24 viz Verner 1998: 280–282.

15 Viz také Verner 2000

komplexu[16], není jednoduché, snad toto rozhodnutí ovlivnil fakt, že v nejbližším okolí Niuserreovy pyramidy byly volné plochy již zastavěny hrobkami vysokých hodnostářů tehdejšího královského dvora.

Neznámá královna (?) – hrobový komplex „Lepsius č. 25" v Abúsíru

Dále na jih od pyramidového komplexu Lepsius č. 24 leží záhadná stavba, jejímž výzkumem se čeští egyptologové právě zabývají[17]. Jde o komplex označovaný jako Lepsius č. 25, představující dvojhrobku – dvě hrobky ve tvaru dvou vyšších komolých jehlanů, postavené na obdélném půdorysu. Tato stavba nemá v rámci egyptské archeologie 3. tisíciletí př. Kr. obdobu. Z výsledků geodetického měření přitom vyplývá zajímavý fakt, že severojižně orientované nástavby hrobek neměly stejné rozměry. Východní hrobka (L25/1) byla větší a byla 27,7 m (53 loktů) dlouhá a 21,53 m (41 loktů) široká; západní hrobka (L25/2) byla menší a měla rozměry 21,68 × 15,65 m (42 × 30 loktů). Protože se tento komplex „díky" činnosti zlodějů kamene dochoval v poměrně špatném stavu, není možné výšku obou hrobek přesně určit, můžeme pouze předpokládat, že dosahovala 4–6 m (viz obr. 3).

Velmi zajímavý problém navozují stavební nápisy, které byly během archeologického výzkumu nalezeny. Uvádějí jméno dvojhrobky: *Res meruej* 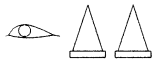 – „Obě pyramidy jsou bdělé", které je vlastně v rozporu s konečnou podobou této stavby, protože hrobky mají spíše tvar mastab než pyramid. Také fakt, že jde o *dvoj*hrobku, není možné spolehlivě vysvětlit. Mohlo jít jak o hrobku královny a její dcery, dvou princezen, královského prince a jeho manželky, tak i dvou princů. Stejně jako v sousední pyramidě Lepsius č. 24 se ani zde nedochoval jediný přímý doklad jména, resp. jmen majitelů komplexu. Také zde byly pohřební komory rozsáhle poničeny, s nimi i součásti pohřební výbavy a také mumie majitelů/majitelek hrobek. Je proto otázkou, zda vůbec tuto stavbu přiřazovat *královnám*. Hrobka mohla patřit i královským dcerám – *princeznám*, majitelem jedné z obou hrobek mohl být dokonce i královský *princ*. Je sice velmi pravděpodobné, že hrobka pochází z období 5. dynastie, otázkou ale je, z které její části. Na základě jejího umístění by snad bylo možné stavbu datovat do období vlády panovníka Niuserrea. Na druhé straně však bylo během archeologického výzkumu objeveno několik vápencových bloků, které uvádějí jméno pyramidového komplexu panovníka Veserkafa (*Vabsut Veserkaf* – „Čistá jsou kultovní místa Veserkafova"), zakladatele 5. dynastie a krále vládnoucího o několik desítek let před Niuserreem. Tyto bloky byly původně urče-

16 Jak již bylo uvedeno, Chentkausina pyramida je postavena v těsném sousedství pyramidy jejího manžela a podobně tomu často bývalo i v ostatních případech.
17 Krejčí, Verner, 2004, Krejčí Verner, v tisku, Krejčí 2003, Krejčí 2004.

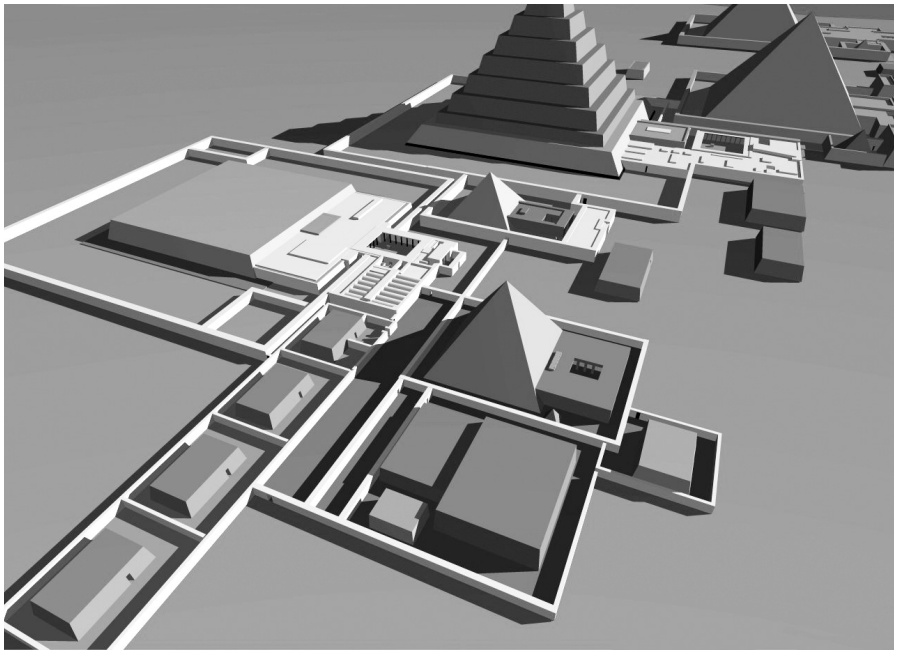

Obr. 3 Počítačová rekonstrukce jižní části abúsírské pyramidové nekropole; v popředí dvojhrobka, Lepsius č. 25, a dále komplex Lepsius č. 24 a pyramidový komplex královny Chentkaus II. (J. Krejčí).

ny pro Veserkafův zádušní komplex, který leží ve tři kilometry vzdálené Sakkáře. Do doby Niuserreovy vlády se ale datují některé další památky (např. hliněné otisky pečetí nalezené během archeologického výzkumu).

Obě hrobky byly stavěny poměrně nekvalitním způsobem za použití velkých hrubě opracovaných bloků vápence ve vnějším plášti a s nekvalitně opracovanými kameny, sušenými cihlami a dokonce i keramickými střepy uvnitř zdiva. Stavba nikdy neměla obložení, sklon vnějšího líce není možné přesně změřit, dosahuje ale více než 80°.

Ve východní hrobce (L25/1) se ve východní části její nástavby podařilo nalézt nevelkou část obětní kaple, která je ovšem dosti rozsáhle zničena. Do ní se vstupovalo z východního průčelí hrobky. Místnost představovala poměrně úzký, 5 m vysoký prostor, v jehož západní stěně patrně stály nepravé dveře (z nich se však nepodařilo nalézt jediný fragment). Během výzkumu zde byly nalezeny fragmenty papyrového svitku se seznamem obětin a také fragmenty travertinové sochy ženy, která mohla znázorňovat královnu, nebo královskou princeznu. Podzemí této hrobky se také dochovalo lépe než v západní části komplexu (L25/2). *In situ* zde byly českou archeologickou expedicí odkryty zbytky stěn pohřební komory z velkých bloků bílého vápence. V západní stěně komory byla nika, v níž původně stál sarkofág. Do pohřební komory vedla od severu přístupová chodba, kte-

rá dvakrát měnila svůj směr. V pohřební komoře se podařilo nalézt části mumifikovaných pozůstatků majitelky(?) této hrobky a také části pohřební výbavy.

Podzemí západní hrobky (L25/2) bylo zcela zničeno. Avšak i zde se podařilo nalézt nepatrné zbytky původní pohřební výbavy a snad také mumifikované ostatky majitele této hrobky.

V okolí dvojhrobky provedla česká expedice sondážní práce, během nichž byly odhaleny zbytky cihlové struktury kultovního charakteru a také část pohřebiště pocházejícího snad z Arabské doby. Velké pohřebiště z období řecko-římského také pokrývalo východní část hrobky L25/1, avšak to velmi brutálním způsobem v minulosti zničili zloději kamene.

Královna Reputnub

Fragment sochy královny Reputnub byl objeven v údolním chrámu panovníka Niuserrea a předpokládáme tedy, že byla jeho manželkou (neboť jeho matku známe, byla jí Chentkaus II.). Na soše se dochovalo jméno královny a tituly „*ta, jež patří milované(mu) Obou Paní, králova manželka, jeho milovaná*". V Ptahšepsesově mastabě[18] byly nalezeny dva fragmenty s titulaturou královny – „*společnice Hora*" a „*ta, jež vidí Hora a Sutecha, paní žezla* hetes*, velmi chválená*." Ptahšepsesova manželka, princezna Chamerernebtej, byla dcerou krále Niuserrea, a jelikož Reputnub byla pravděpodobně hlavní manželkou tohoto krále, je možné, že byla matkou princezny Chamerernebtej a fragmenty sochy nalezené v Ptahšepsesově mastabě by mohly patřit právě jí.

Její hrobku dosud neznáme; jak již bylo uvedeno, mohl jí snad být pyramidový komplex Lepsius č. 24 či část dvojhrobky Lepsius č. 25. V obou komplexech byly během jejich archeologického výzkumu objeveny kosterní pozůstatky, není však jisté, zda patřily předpokládaným majitelkám hrobek.

Královna Nimaathap II. 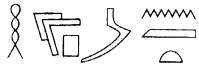

Královna Nimaathap II. žila pravděpodobně někdy v době vlády králů Neferirkarea a Niuserrea[19]. Hrobka této královny se nachází na pohřebišti nekrálovských osob v Gíze, na tzv. západním poli mastab, a nese označení G 4712[20]. Představuje nevelkou mastabu, postavenou z vápencových blo-

18 Vachala 1979, Patočková 1994, Patočková 1998
19 Janosi 1996: 67–68
20 *PM* 136, plán XV, Reisner 1942: 253 (15)

ků. Vstup do obětní kaple se nachází ve východním průčelí hrobky. Kaple samotná obsahovala dvě niky, nika v západní stěně byla určena pro nepravé dveře, v jižní stěně místnosti byl další výklenek. Posléze byl na kultovní místnost přeměněn úzký prostor, který vznikl postavením další mastaby (G 4714) na východ od Nimaathapiny hrobky. Tento prostor byl zastropen a vyzdoben reliéfní výzdobou. Zajímavým faktem je, že hrobka královny Nimaathap stojí na pohřebišti určeném osobám nekrálovského původu. Byla snad majitelka hrobky také nekrálovského původu? V její značně poškozené hrobce byly nalezeny pouze dva tituly – „*ta, jež vidí Hora a Sutecha*" a „*paní žezla* hetes" (viz obr. 4). Snad byla matkou princezny Neferhetepes, jejíž hrobka leží v těsné blízkosti (G 4714)[21], a manželkou Šepseskarea, málo známého panovníka 5. dynastie[22]. Kromě její hrobky se zmínkou dvou titulů však o této královně nemáme žádné další doklady.

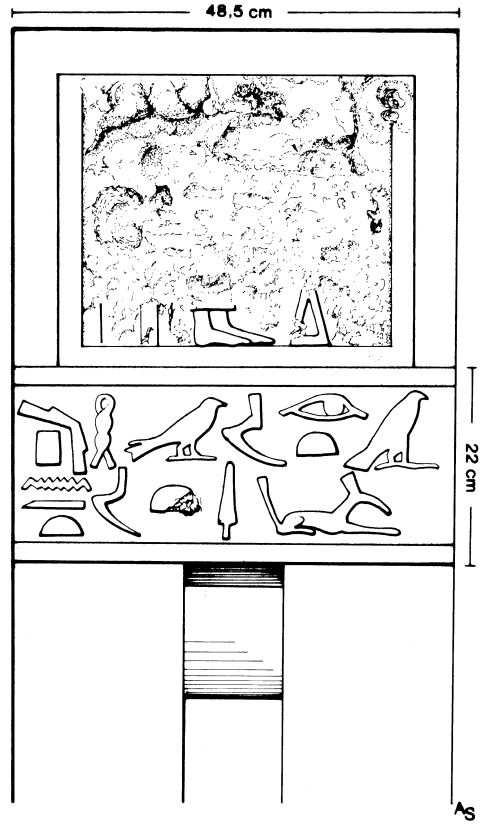

Obr. 4 Nápis z hrobky královny Nimaathap II. (podle P. Jánosiho).

21 Reisner 1942: 253
22 Callender 1991: 98

Královna Nubnebtej

Tato královna žila pravděpodobně ke konci 5. dynastie. Její kamenná mastaba leží v Sakkáře. Kultovní prostory hrobky jsou nezdobené (D18)[23]. Na překladu vchodu do hrobky se dochovalo několik titulů královny Nubnebtej, „*ta, jež vidí Hora a Sutecha, králova manželka*“ a „*ta, jež vidí Hora a Sutecha, velmi chválená, paní žezla* hetes*, ta, jež sedí v přítomnosti Hora, Horova společnice, ta, jež patří k milovanému obou paní, králi, ctěná králem, Usirem a velkým bohem*.“ Její jméno a tituly provází pouze obětní formule. Datace této královny tak spočívá především na svědectví jejího jména. Právě v této době se objevuje větší množství členek královské rodiny, jejichž jméno obsahuje slovo *nebtej*, „Obě paní“. Toto sousloví označovalo dvě heraldické bohyně v podobě kobry a supice – Vadžetu a Nechbetu. Tyto bohyně byly ochránkyněmi Dolního a Horního Egypta.

Královna Tacet

Není jisté, kterého z panovníků byla manželkou, pravděpodobně však žila ve druhé polovině 5. dynastie. Známe pouze její nepravé dveře (CG 1425)[24], které lze, navzdory několika neobvyklým rysům, datovat právě do 2. poloviny 5. dynastie (viz obr. 5). Tyto dveře byly nalezeny v Sakkáře, a zde se také pravděpodobně nacházela její hrobka. Tituly, které se na nepravých dveřích dochovaly, znějí: „*královská manželka, jeho milovaná, zaopatřená před Usirem, zaopatřená před velkým bohem*.“ Pro královnu je to neobvykle málo. Místo, kde se obvykle vyskytovaly další tituly, je totiž zaplněno seznamem obětin. Je zajímavé, že místa, kde dnes čteme jméno a tituly královny, byla všechna již ve starověku stesána a zdá se tedy, že stéla nebyla původně vyrobena pro Tacetu. Nízký počet titulů je tak možno vysvětlit snahou o co nejmenší úsilí při uzurpaci stély, kde byly odtesány pouze jméno a tituly původního vlastníka a do takto vzniklého místa se následně musely vejít jméno a tituly královny. Někteří badatelé tak došli k názoru, že zmiňovaná „omezená“ titulatura královny byla doplněna obětní formulí.

23 Mariette 1884: 225n

24 Borchardt 1937: Bl. 24, č. 1425

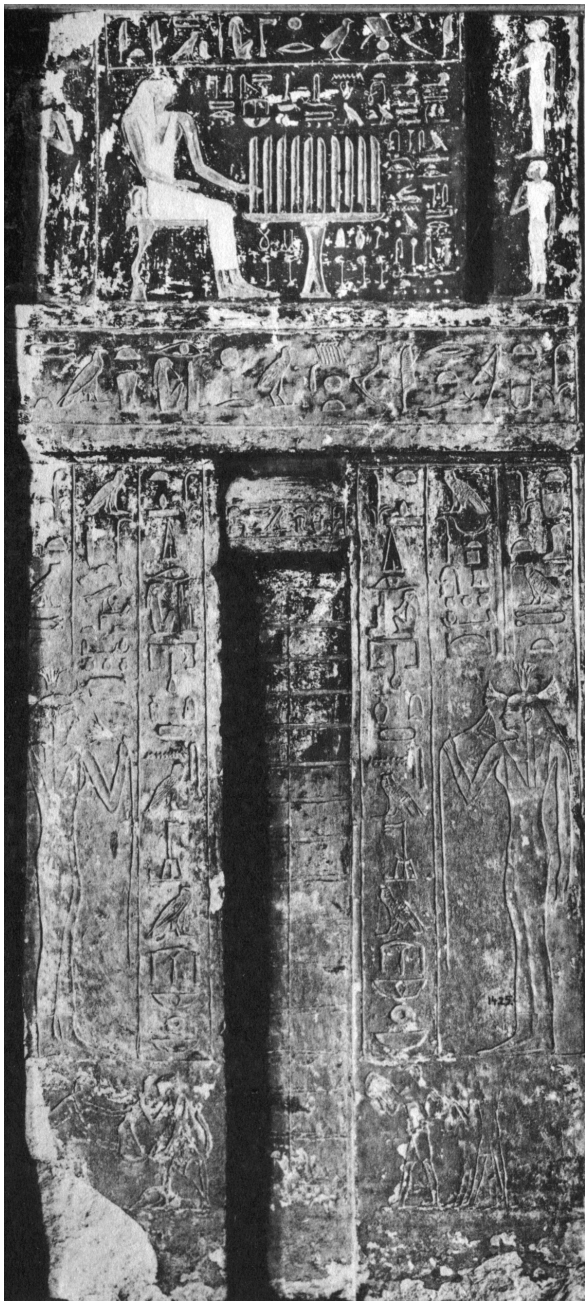

Obr. 5 Stéla královny Tacet. V místech, kde se nachází jméno a tituly královny, je zřetelné smazání původního textu. (Borchardt 1937: Bl. 24, č. 1425)

Neznámá Dždekareova královna

Tato další velmi neobvyklá hrobka leží v těsném sousedství pyramidového komplexu panovníka Dždekarea v jižní Sakkáře[25]. Její půdorys i umístění ji řadí k nejtajemnějším stavbám na memfidské pyramidové nekropoli (viz obr. 6). Komplex však není zcela prozkoumán a provedené práce nebyly navíc nikdy řádně publikovány. To samozřejmě velmi ztěžuje interpretaci

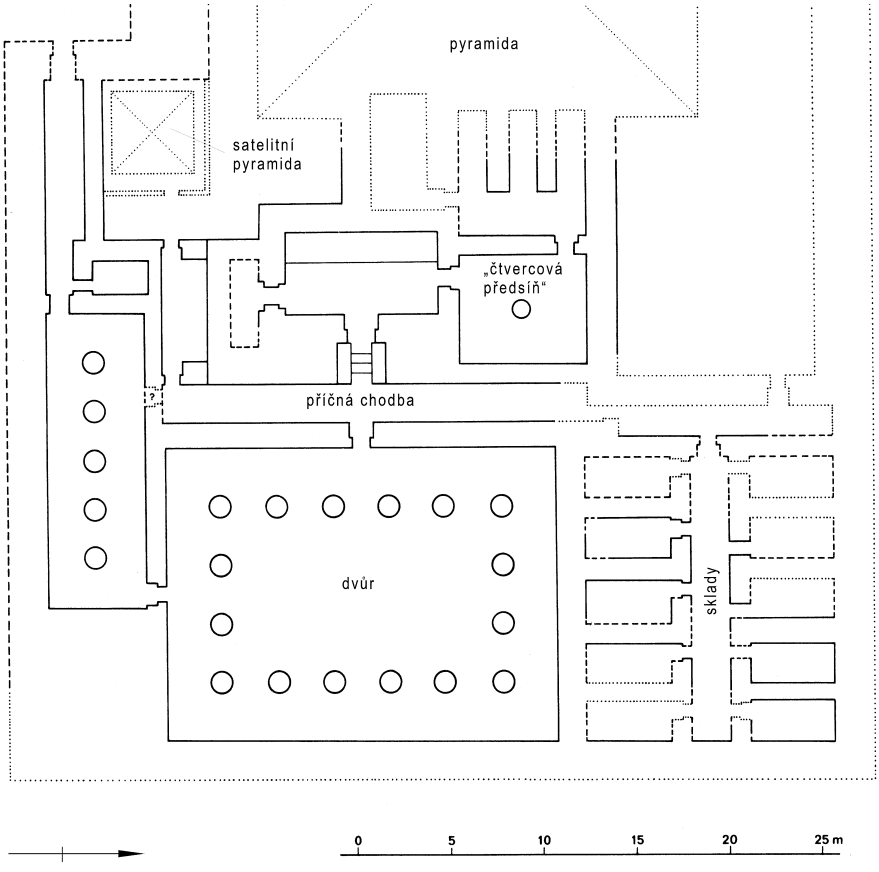

Obr. 6 Plán zádušního chrámu tzv. Dždekareovy královny, jižní Sakkára (podle P. Jánosiho)

komplexu. Tento fakt se projevuje např. již v tom, že není přesně změřena délka strany pyramidy a údaje, které se v literatuře objevují, pravděpodobně neodpovídají skutečnosti. Délka strany určitě nedosahovala různými badateli uváděných 42–45 m. Spíše bychom měli i vzhledem k rozměrům zádušního chrámu, který se k pyramidě připojuje od východu, uvažovat o menších

25 Jánosi 1989

rozměrech. Zároveň je ale jisté, že v porovnání s ostatními pyramidami královen (pokud jde opravdu o hrobku královny) patří k těm nejrozsáhlejším. Obsahuje však i několik prvků architektury, které jsou standardní pro pyramidové komplexy panovníků a jimiž se tato stavba liší od ostatních pyramidových komplexů královen doby 5. dynastie. Především je to poměrně velké užití sloupů, dále se zde setkáváme s tzv. čtvercovou předsíní (v egyptologii nazývanou *antichambre carrée*), pravoúhlým prostorem s jediným sloupem, který se v královských zádušních chrámech nachází před vlastní obětní síní a jenž měl důležité kultovní funkce. Komplex však nemá samostatný vchod, ani údolní chrám a vzestupnou cestu. Do „královnina komplexu" se vstupovalo od jihu, přímo z prostoru komplexu krále. Na vstupní pasáž navazovala sloupová chodba, jíž bylo možné vstoupit do velkého otevřeného sloupového dvora. Na sever od něj se nacházela skupina deseti skladů. Směrem na západ bylo možné vstoupit do příčné chodby spojující dvůr s těmito sklady, pyramidovým dvorem a především s „intimní částí" zádušního chrámu, která obsahovala již zmiňovanou čtvercovou předsíň, obětní kapli a místnost se třemi nikami. Se zádušním chrámem na západě přímo sousedí vlastní pyramida. Součástí komplexu byla i satelitní pyramida. Otázkou je, zda je možné mezi důvody pro neobvyklou podobu této stavby zařadit i historickou úlohu, kterou její pravděpodobná majitelka – královna mohla sehrát, např. během Dželkareova nástupu na egyptský trůn nebo po jeho smrti.

Na fragmentech reliéfů ze zádušního chrámu tohoto komplexu se dochovalo několik titulů královny: „*velmi ctěná … Isesiho*", „*paní žezla* hetes, *velmi ctěná, ta, jež sedí v přítomnosti Hora.*" Podle Klause Baera královna přežila svého muže a pokusila se vládnout zemi[26], čemuž by měly nasvědčovat reliéfy zmiňující „královskou matku" s dodatečně přidanými královskými insigniemi. Možná tomu nasvědčuje i neobvyklá architektura tohoto záhadného architektonického souboru v jižní Sakkáře.

Královna Meresanch IV.

Zdá se, že panovník Dželkare měl ještě nejméně jednu královnu – Meresanch IV. Její hrobka leží v prostoru na sever od komplexu Džoserovy Stupňovité pyramidy v Sakkáře[27] a byla částečně prozkoumána v druhé polovině 19. století. Z malované výzdoby nevelké, severo-jižně orientované obětní kaple se dochovaly pouze fragmenty. Vedle dvou registrů se scénami harfeníků, zpěvaček a tanečnic jsou jediným dochovaným zdobeným prvkem kaple nepravé dveře. Také ony byly již v době objevu hrobky ve

26 Baer 1960: 299

27 Mariette 1884: 182–183, *PM* III 488

velmi špatném stavu. Celá hrobka je totiž postavena z velmi nekvalitního vápence, povrch nepravých dveří proto musel být vyrovnán vrstvou štuku, jež začala záhy opadávat.

Titulatura této královny zahrnovala následující epiteta *„ta, jež vidí Hora a Sutecha, paní žezla* hetes*, velmi chválená, ta, jež sedí v přítomnosti Hora, Horova společnice, ta, jež je spojena s milovaným Obou paní, kněžka Casepefova, ta, jež následuje Hora, paní řezníků v* senedžet*, kněžka Thovtova, královská manželka*.“ Po stranách nepravých dveří se nachází ještě obětní formule a znázornění královny, sedící na trůnu.

Královna Chuit I.

Tato královna žila pravděpodobně na konci 5. dynastie, což naznačuje poloha její hrobky v Sakkáře[28]. V této značně poškozené hrobce se především na překladu vchodu a jeho bočních stěnách dochovalo několik jejích titulů, „*královská dcera*“ a „*královská manželka, jeho milovaná, zaopatřená před Usirem, ta, jež vidí Hora a Sutecha, paní žezla* hetes*, velmi chválená, ta, jež následuje velkého*.“ Hrobka královny Chuit I. byla postavena z velmi kvalitního vápence. Právě proto přilákala pozornost zlodějů kamene, kteří ji rozsáhle svou činností poničili a již francouzský archeolog Auguste Mariette ji ve 2. polovině 19. století objevil ve velmi špatném stavu.

Mariette také zmiňuje nepravé dveře, pocházejících z obětní kaple této hrobky, ty však dnes již nelze dohledat a zřejmě jsou ztraceny. Na nich Chuit I. kromě již uvedených titulů *„královská manželka, královská dcera*“ pravděpodobně nesla i titul *„ta, jež zná krále*.“

Královny Nebet a Chenut 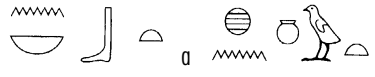

Dvojhrobka[29] těchto královen panovníka Venise se nachází v bezprostřední blízkosti královy pyramidy v Sakkáře, na jih od ohradní zdi komplexu Stupňovité pyramidy. Dvojmastaba není s panovníkovým hrobovým komplexem přímo propojena a, přestože její majitelky byly královského původu, je součástí nekrálovského hřbitova ležícího na severovýchod od panovníkova komplexu. Přesto se obě hrobky svou architekturou liší od ostatních hrobek na tomto hřbitově a představují přechodný typ mezi zádušním chrámem královny a soudobou soukromou hrobkou (viz obr. 7). Jedním z rysů, který zaujme při prvním pohledu na půdorys této stavby, je to, že obě její součásti jsou téměř identické. Lépe se dochovala východněj-

28 Mariette 1884: 207–208, *PM* III 482
29 Viz Munro 1993

ší z obou hrobek, hrobka Nebetina. Vstupovalo se do ní vchodem v jejím jihovýchodním rohu (v jižním průčelí hrobky). Na vstup navazovala chodba, z níž bylo možné vejít do otevřeného dvora. Na tuto chodbu dále k severu navazovaly další dva chodbovité prostory, do nichž ústily skladištní prostory. V západní části hrobky se nacházela kaple se čtyřmi nikami (pro sochy královny) a také východo-západně orientovaná obětní síň. Záhadná

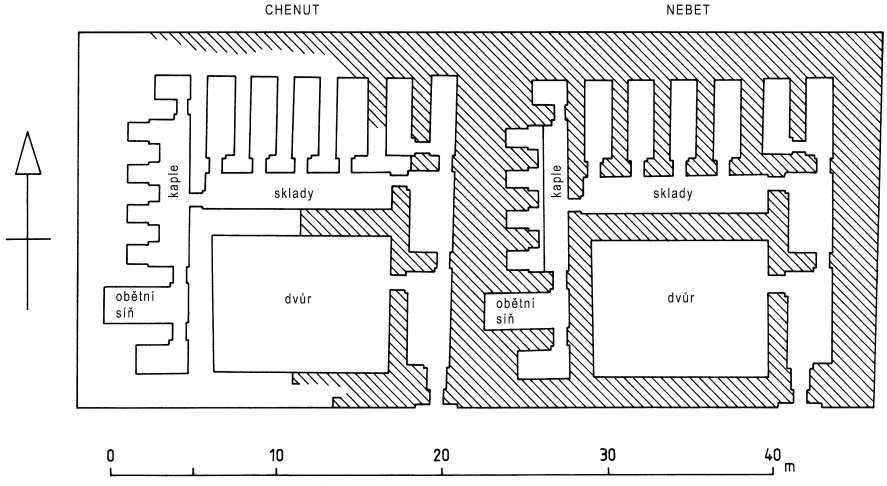

Obr. 7 Plán dvojhrobky královny královen Chenut a Nebet (podle P. Jánosiho).

je komora na sever od této síně, snad zasvěcená muži nekrálovského původu. Jde patrně o královnina otce či bratra, jeho přítomnost v této hrobce je záhadou a neodpovídá zvykům té doby.

Tituly královny **Nebet**, které se dochovaly ve výzdobě její hrobky, zněly: *„ta, jež vidí Hora a Sutecha, paní žezla* hetes*, velmi chválená, ta, jež je spojena s milovaným Obou paní, královská manželka, jeho milovaná“* a *„Horova společnice, ta, jež sedí v přítomnosti Hora, královská manželka, jeho milovaná, zaopatřená před …“*

Reliéfní výzdoba hrobky přitom zahrnuje spíše témata obvyklá pro výzdobný program nekrálovských hrobek té doby, jako plavbu papyrusovou houštinou spojenou s inspekcí chycených ptáků, scény znázorňující nosiče obětin, používaných v průběhu královnina zádušního kultu, personifikace zádušních statků atd. V zádušní kapli se pak nacházejí nepravé dveře a královna je zde znázorněna u obětního stolu. Nechybí ani tradiční seznam obětin. Neobvyklá je oproti tomu scéna, na níž je královna znázorněna při inspekci přinášeného vína. Nebet je zde znázorněna hned dvakrát a nápis u této scény říká: *„Inspekce vína, které bude dáno jako ochrana pro … královskou manželku, jeho milovanou, Nebet.“* Přípisek doplňuje ještě: *„Nechť je její duše opojena!“* Vzhledem k naprosté jedinečnosti

této scény a důležité roli vína v kultu bohyně Hathory je možné, že Nebet je zde ztotožněna právě s touto bohyní[30]. Zajímavé je i to, že tyto scény vynikají výrazně vyšší kvalitou provedení nad ostatními scénami a nápisy z Nebetiny hrobky.

Tituly královny **Chenut** se velmi podobají Nebetiným, „*ta, jež vidí Hora a Sutecha, paní žezla* hetes*, velmi chválená, ta, jež sedí v přítomnosti Hora, Horova společnice, jeho milovaná, královská manželka, zaopatřená před králem.*“ Některé z Nebetiných titulů v dochované Chenutině titulatuře chybí, zdá se však, že jde jen o důsledek horšího stavu dochování její hrobky.

Výzdoba Chenutiny hrobky je značně fragmentární, v hlavních rysech však odpovídala výzdobě hrobky královny Nebet. Snad právě ona byla z obou královen tou důležitější či oblíbenější, neboť její hrobka leží blíže Venisovu pohřebnímu komplexu.

Královna Sešsešet 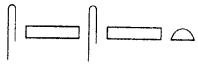

Královna Sešsešet žila na přelomu 5. a 6. dynastie. Podle svých titulů byla „*královskou matkou Tetiho, matkou krále Horního a Dolního Egypta Tetiho*“ a „*kněžkou Casepefovou*“.

Zajímavá je zmínka o této královně v lékařském předpisu pro růst vlasů z Ebersova papyru: „*lék pro růst vlasů připravený pro Šeši, matku krále Tetiho*“. Jelikož dvě princezny jménem Sešsešet měly přezdívku Šešit, je velmi pravděpodobné, že se v případě zde zmiňované Šeši rovněž jedná o Sešsešet[31]. Tato zmínka o Tetiho matce tak blíže ilustruje zmínku v Manethónových dějinách, podle níž se král Athothis (tedy Teti) „*věnoval lékařství a psal anatomická díla*.“

Na bloku z Tetiho zádušního chrámu krále se dochovalo znázornění Sešsešetiny hlavy[32] (viz obr. 8). Reliéf však byl záměrně poničen odtesáním očí královny. I další památky této královny jsou značně poničené a je možné, že ke konci života či krátce po své smrti upadla v nemilost. Zvláštním okolnostem této doby by ostatně odpovídala i možnost, že Tetiho otcem nebyl poslední král 5. dynastie Venis, ale úředník (Venisův syn?) jménem Šepesiputah, jenž je vedle královny Sešsešet zmiňován ve výčtu domén v hrobce úředníka Mehua.

30 Bieger-Munro-Brinks 1974: 49
31 Yoyotte 1957
32 Quibell 1909

Obr. 8 Fragment reliéfu s hlavou královny Sešsešet. (Quibell 1909: pl. LIV. 4).

Závěr

Titulatura egyptských královen 5. dynastie se skládala, podle dochovaných dokladů, z několika různých součástí, z nichž většina vyjadřovala jejich vztah ke králi (viz tabulka). Snad všechny královny tohoto období měly titul *ḥm.t nswt* „královská manželka“, který často nabýval podoby *ḥm.t nswt mr.t=f* „královská manželka, jeho milovaná“. U královen Neferhetepes, Nimaathap II. a Sešsešet, u nichž tento titul doložen není, můžeme předpokládat, že se pouze nedochoval a že původně byl součástí sledu jejich titulatur, z nichž se nám však dochovala jen část.

Tab. 1 Tituly doložené pro jednotlivé královny 5. dynastie (vysvětlení titulů viz *Závěr*)

	Neferhetepes	**Meretnebtej**	**Chentkaus II.**	**Reputnub**	**Nimaathap II.**	**Nubnebtej**	**Tacet**	**Meresanch IV.**	**Chuit I.**	**Nebet**	**Chenut**	**Sešsešet**
ḥm.t nswt (mr.t=f)		x	x	x		x	x	x	x	x	x	
mw.t nswt (bj.ty)	x											x
mꜣꜥ.t ḥr.w stḫ		x	x	x	x	x		x	x	x	x	
wr.t ḥz.t		x	x	x		x		x	x	x	x	
ṯjs.t ḥr.w		x	x			x		x		x	x	
mw.t nsw.t bj.ty nswt bj.ty			x									
wr.t ḥts			x	x	x	x		x	x	x	x	
smꜣ.t ḥr.w				x		x		x		x	x	
smꜣ.wt mr.y nb.ty				x		x		x		x		
ḥm.t-nṯr ṯꜣ-zpf			x					x				x
ḫt ḥr.w			x					x				
nb.t sšm.tyw snḏ.t								x				
ḥm.t-nṯr ḏḥw.ty								x				
ḫt wr.w									x			
rḫ.t nswt									x			
zꜣ.t nṯr			x									
zꜣ.t nswt									x			

Dalším titulem, který pravděpodobně nesly všechny královny 5. dynastie, je, *mȝȝ.t Ḥr.w Stḫ* „ta, jež vidí Hora a Sutecha“. Hor a Sutech jsou dvě božstva úzce spjatá s královským úřadem (jedno ze jmen egyptského panovníka dokonce neslo označení „Hor“), v tomto titulu označují panovníka, a titul sám pak vyjadřuje, jako mnoho dalších, královninu blízkost a spřízněnost s egyptským vládcem a snad je možné říci i intimitu jejich vztahu.

Pouze u královen, jejichž titulatura se dochovala jen ve značně fragmentárním stavu, chybí také tituly, jež se vyskytují téměř vždy společně a vedle sebe[33], tj.: *wr.t ḥz.t*, „velmi chválená“ (dosl. „velká chválou“) a *wr.t ḥts* „paní (dosl. „velká“) žezla ***ḥetes***“. Žezlo ***ḥetes*** je rituální objekt, spojovaný mj. s rituály zasvěcení (*jr.t ḥts*, „konání ***ḥetes***“).[34] Obecně tedy můžeme předpokládat, že paralelně ke královskému titulu *nb jr.j jḫ.t* „pán rituálních úkonů“ odráží titul *wr.t ḥts* roli královen v rituální činnosti.

Asi polovina z doložených královen 5. dynastie nesla titul *sm3.wt mr.y nb.ty* „ta, jež je spjata s Milovaným obou paní“. Tyto královny, a rovněž královna Chenut, měly též podobný titul *sm3.wt Ḥr.w* „ta, jež je spjata s Horem“. Podobného významu budou pravděpodobně i méně časté tituly *ḫt Ḥr.w* „ta, jež následuje Hora“ a *ḫ.t wr.w* „ta, jež následuje Velkého“. Dalším, v titulatuře královen 5. dynastie poměrně častým titulem spojeným s bohem Horem je *tjs.t Ḥr.w* „ta, jež sedí v přítomnosti Hora“, další z titulů, který odrážel královnin blízký vztah k panovníkovi. Zároveň se však tento titul mohl vztahovat k roli egyptských královen přímo ke kultu boha Hora, kterého staří Egypťané často zpodobňovali jako sokola.

Královny také měly i ryze kněžské tituly a funkce, byť nejsou v době 5. dynastie často doloženy. Mezi ně patří především titul *ḥm.t nṯr Ṯȝ-zpf* „kněžka Casepefova“ a také *ḥm.t nṯr Ḏḥwty* „kněžka Thovtova.“

Titulatura královen, které v době 5. dynastie nesly titul *mw.t nswt* či *mw.t nswst bjty* „matka krále“ či „matka krále Horního a Dolního

33 Tam, kde se vyskytuje jen jeden z nich, můžeme předpokládat nekompletnost dokladů.
34 Troy 1986: 85

Egypta", se bohužel ani zdaleka nedochovala úplně. V případě královny Neferhetepes známe právě jen tento titul a o Sešsešet víme ještě, že byla „kněžkou Casepefovou." Nemůžeme proto teoretizovat o ani tom, zda a nakolik se titulatura královny-matky lišila od titulatury královny, jejíž syn(ové) egyptského trůnu nedosáhli.

Zdá se, že společenské postavení egyptských královen se výrazně zvyšovalo s nástupem jejich synů na egyptský královský trůn. Bohužel, z historických pramenů nevyplývá jasně, jakým způsobem byli tito nástupníci vybíráni (ne vždy jde o nejstaršího syna). Není možné stanovit, jak vypadaly běžně užívané zásady nástupnictví, a určit, které konkrétní případy byly reakcí na zvláštní situace. Můžeme jen spekulovat, že společenský status těchto žen se projevoval ve skutečnosti, že byly pohřbívány v hrobkách ve tvaru pyramid. Na úrovni spekulace tak musí zůstat i předpoklad, že zádušní kult těch královen, které nebyly matkami králů, byl integrální součástí kultu jejich manželů. Hrobky královen se většinou nacházely v těsné blízkosti komplexů jejich manželů. Existují však případy, kdy hrobka vznikla na nekrálovském pohřebišti. Tato skutečnost mohla odrážet nekrálovský původ královen, jak ostatně máme přímo doloženo hned z následujícího období 6. dynastie.

Literatura

el-Awady, Tarek
v tisku „The Royal Family of Sahure: New Evidence", *ArOr* (v tisku)

Baud, Michel
1999 *Famille royale et pouvoir sous l'Ancien Empire égyptien* [*BdE* 126/1/2], Le Caire: IFAO.

Bieger, Claus – Munro, Peter – Brinks, Jürgen
1974 „Das Doppelgraf der Königinnen *Nbt* und *Hnwt* in Saqqara", *SAK* 1, 1974, s. 35–54.

Borchardt, Ludwig
1913 Das Grabdenkmal des Königs Sa3hu-re'; Band II – Die Wandbilder. [WV DOG 26], Leipzig: J. C. Heinrichs.
1937 *Denkmäler der Alten Reiches (ausser den Statuen),* Teil 1 (Catalogue Général des antiquités du Musée du Caire Nos 1295-1808), Berlin: Reichsdruckerei, Bl. 24, č. 1425.

Callender, Gae
1991 *The Wives of the Egyptian Kings.* Nepublikovaný manuskript.

Fischer, Henry George
1974 NBTY *in Old Kingdom titles and names*, *JEA* 60 (1974), s. 94-99.

Jánosi, Peter
1989 *Die Pyramidenanlage der „anonymen Königin" des Djedkare-Isesi*, *MDAIK* 45, s. 187–202

1996 *Die Pyramidenanlagen der Königinnen* (Untersuchungen der Zweigstelle Kairo des Österreichischen Archaäologischen Institutes XIII), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. [DÖAW 13].

Krejčí, Jaromír
2002 „Mastaba vezíra Ptahšepsese a její architektura", *PES* 1, s. 126–136
2003 „Pyramidové komplexy královen na abúsírském pohřebišti. Výzkum pyramidového komplexu Lepsius č. 25 (2001–2002, 2002–2003)", *PES* 2, s. 64–78
2004 „Archeologický výzkum hrobového komplexu Lepsius č. 25 v Abúsíru (Sezóna 2003–2004)", *PES* 3, s. 203–212.

Krejčí, Jaromír – Verner, Miroslav
2004 „Die «Zwillingspyramide» L 25 in Abusir", *Sokar* 8/1, Berlin, s. 20–22

Landgráfová, Renata
2000 *Fragments of Faience Inlays with the Titulary of Queen Khentkaus II*, *GM* 177 (2000), s. 33–39.
2004 *Faience Inlays from the funerary temple of Khentkaus II, ZÄS* 131 (2004), s. 134–155.

Labrousse, Audran – Lauer, Jean-Philippe
2000 *Les complexes funéraires d'Ouserkaf et de Neferhétepes.* Le Caire: IFAO.

Lepsius, Karl R.
1849–1859 *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*, Berlin: Nicolausische Buchhandlung.

Mariette, Auguste
1884 *Les mastaba de l'ancien empire*, Paris: F. Vieweg, 1884.

Munro, Peter
1993 *Der Unas-Friedhof Nord-west I, Topographisch-historische Einleitung. Das Doppelgrab der Königinnen Nebet und Khenut*, Mainz: Phillip von Zabern, s. 26–49, Tafel 2.

Patočková, Barbora
1994 *Fragmenty soch z Ptahšepsesovy mastaby v Abúsíru.* Nepublikovaná diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, s. 46–47, 58.
1998 „Fragments de statues découverts dans le mastaba de Ptahchepses à Abousir", in: N. Grimal, Nicholas (ed.), *Les critéres de datation stylistiques à l'Ancien Empire*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale, s. 227–233 [BdE 120], Le Caire: IFAO.

Posener-Kriéger, Paule
1976 *Les archives du temple funéraire de Néferirkarê-Kakaï, Traduction et commentaire I–II*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale [BdE 65].
1995 „Fragments de papyrus", in: Verner, Miroslav, *The Pyramid Complex of Khentkaus*, Praha: Academia [Abusir III], s. 133–142.

Posener-Kriéger, Paule – de Cenival, Jean L.
1968 *Hieratic Papyri in the British Museum. Fifth Series. The Abu Sir Papyri*. London: British Museum Press.

Quibell, J. E.
1909 *Excavations at Saqqara (1907–1908),* Cairo: Institut français d'archéologie orientale, s. 112, Pl. LIV. 4.

Troy, Lana
1996 *Patterns of Queenship in ancient Egyptian myth and history* (Acta universitas Upsaliensis 14) Uppsala 1896.

Vachala, Břetislav
1979 „Ein weiterer Beleg für die Königin Repewetnebu?“ *ZÄS* 106 (1979), s. 176.

Verner Miroslav
1998 *Pyramidy, tajemství minulosti*, Praha:Academia, 280–282

Yoyotte, Jean
1958: „A propos de la parenté féminine du roi Téti (VIe dynastie)“, *BIFAO* 57 (1958), s. 91–98.